

25. Синай Д. Тенденции мирового морского терроризма // *Азия и Африка сегодня*. - 2005. - № 7. - С. 42-43;
26. Синай Д. Террористические группировки с морским потенциалом // *Азия и Африка сегодня*. - 2005. - № 6. - С. 39-40.
27. Субкоманданте Маркос. Сапатисты против нового мирового порядка. - М.: Галея, 2002.
28. Требін М. Обличча терроризму // *Людина і політика*. - 2003. - № 1. - С. 102-117;
29. Требин М.П. Терроризм в XXI веке. - Минск: Харвест, 2003.
30. Чумакова М.Л. Антитеррористическая стратегия в Колумбии // *Латинская Америка*. - 2002. - № 12. - С. 46 -49.
31. FARC-EP - Революционная Колумбия. История партизанского движения. - М.: Галлея, 2002.

Скрипніченко М. С.

УДК 94(420)"1838/1923"

ВІДСТАВКА ДЖ. МОРЛІ ПІД ЧАС УРЯДОВОЇ КРИЗИ 1914 Р.

У даній статті досліджуються відставка та відхід від політичної діяльності відомого британського політика Джона Морлі. Автор освітлює зовнішньополітичні обставини подій серпня 1914 р., передвоєнну кризу ліберальної партії Великої Британії та філософські виважену паціфістську позицію Дж. Морлі. У ході дослідження автор встановив, що відставка Дж. Морлі була щирим протестом проти мілітаризму Першої світової війни.

Ключові слова: Джон Морлі, політика, лібералізм, Ліберальна партія Великої Британії, відставка, криза, Перша світова війна

Напередодні вступу Великої Британії у Першу світову війну серед англійських політиків, поза межами офіційної діяльності у парламенті, розгорталися цікаві диспути щодо лібералізму. Британський міністр, віконт Крістофер Еддісон (1869-1951), одного разу у відповідь на репліку одного з його колег про те, що коаліційний уряд став би могилою лібералізму, відповів: "Лібералізм вже у могилі". Лібералізм із його багатвіковою історією важко було укласти в могилу, проте криза саме Ліберальної партії Великої Британії лишила її знекровленою на довгі роки.

Кар'єра британського журналіста, політика, історика і мислителя Джона Морлі (1838-1923) завжди розвивалася під величезним впливом його особистих принципів і переконань, які він ставив на перше місце у більшості суперечливих випадків, ігноруючи політичні правила успіху заради власного внутрішнього спокою. Це йому не завадило досягти вражаючих результатів: він став однією з основних фігур руху за самоврядування

Ірландії, обіймав перші посади в ірландському і індійському міністерствах, мав вплив на майбутніх британських лібералів. Офіційна політична діяльність Дж. Морлі, відомого пацифіста, завершилася з початком Першої світової війни, коли йому було сімдесят шість років. "Війна і наша участь в ній привели до того, що я відійшов від справ суспільної служби. Світ рушить посеред грізних знамень у нову еру, дуже несхожу на ті часи, на які припала моя доля... Ті, хто відчував, що живе не як в сценічному спектаклі, але як у важкому поході, в якому декотрі битви програно, можуть ще чинити опір будь-якому бунтівному духу ввечері свого дня. Найжорстокішою у світі трагедією у ваше нове століття є блискача перемога над принципами і правилами століття попереднього, що ви її насилу довели", - писав Дж. Морлі в "Спогадах". Відставка Дж. Морлі у той час не стала несподіванкою, оскільки багато партійних діячів намагалися відійти від активної політики, висловивши цим свою незадоволеність, незгоду з міністрами або сумніви щодо майбутнього успіху; тим більше це можна віднести до Дж. Морлі, якого його друг Джозеф Чемберлен називав "самою незалежною людиною в королівстві".

Результатом спостереження "грізних знамень" передвоєнного світу з подальшим їх аналізом неминуче ставало безрадісне бачення історичної перспективи. Історична перспектива давила політиків безрадістю. Світ змінився, поставивши цим багато політиків у безвихідне становище; ліберали відчували спад, кризу, що настала в суспільстві; вони вважали, що їх політична ідеологія має пройти серйозне випробування. Необхідно було шукати шляхи вирішення старих проблем, до яких із катастрофічною швидкістю додавалися нові. Епоха розквіту лібералізму історично закінчилася в 1914 р. світовою війною. Німеччина першою підставила лібералізм під удар, відмовившись від його принципів заради зовнішньополітичних прагнень. Човен німецького лібералізму пішов на дно; відлуння, як круги водою, розійшлися по всій території Європи, досягнувши кордонів і Великої Британії. Наближалися "темні часи" лібералізму.

У червні-серпні 1914 р. уряд Великої Британії марно намагався виробити єдину лінію політики стосовно до Німеччини, Франції і Росії. Дж. Морлі наполягав на тому, що яким би не був результат війни, Велика Британія і Франція зазнають втрат, оскільки, навіть якщо Німеччина і Австрія будуть переможені, провідне місце в Європі посяде царська Росія. "Чи буде це добре для західної цивілізації? Як мінімум я вважаю, що ні", - стверджував Дж. Морлі.

Дж. Морлі цікавився політичним життям багатьох країн, зокрема Росії. У своїх роботах Дж. Морлі неодноразово давав негативну оцінку і російській політиці, і російській державі зокрема. Дж. Морлі обурювала "уражена

бідністю, уражена різними напастями убогість" царської Росії і кріпацтво, яке сприймалося як природний стан речей, і він був переконаний, що жодне перетинання політичних інтересів Росії і Великої Британії не могло стати в нагоді останньої. Напевно, ця точка зору Дж. Морлі народилася в результаті досліджень військової історії XVIII ст., коли, на його думку, Великій Британії варто було втримуватися від втручання в російську політику, незалежно від того, "...забере Росія собі від Туреччини край між Бугом та Дністром чи ні". У "Житті Річарда Кобдена" він приєднався до думки цього діяча: "Що стосується Росії, то її ставлення до Польщі було жорстоким і несправедливим... Приблизно дев'ятнадцять з двадцяти жителів її були невільниками без жодного цивільного або політичного права; один із двадцяти був дворянином; і польські дворяни були найпустішими, найгогоїстичнішими, найнетерпимішими в своїй жорстокості, були самою нелюдською та нехтуючою закони аристократією... Треба... засуджувати Австрію, Пруссію і Росію за беззаконня, грабунки і вбивства". Антагонізм щодо російської держави Романових завжди залишався одним з найбільш незмінних політичних переконань Дж. Морлі. Як згадував сучасник і друг Дж. Морлі, британський юрист та політик Дж. Морган (1876-1955), "у серпні 1914, коли ми всі проголошували Росію новою і могутньою зіркою в небозводі ліберальних сил, він пам'ятав, що Росія не змінюється... Він озирався у минуле, століття тому, і знов, звужуючи круг свого бачення, він озирався у минуле лише семи років тому і бачив англо-російський союз біля витоків усіх бід". Недивно, що Дж. Морлі після багатьох років міркувань так чітко й ясно висловився з приводу одного з союзників Великої Британії, проте реальний стан міжнародних відносин на початку XX ст. дещо відрізнявся від його персональних уявлень.

Суперництво Британської та Російської імперій на Сході в XIX ст. було помітною рисою тогочасних міжнародних відносин. Посилення на зламі XIX - XX ст. російсько-німецьких і англо-німецьких протиріч сприяло послабленню англо-російських протиріч на Сході. Влітку 1906 р. у Петербурзі почалися переговори між Англією і Росією про повне розмежування сфер впливу на Сході. Англо-російська угода 1907 р., яка і була названа Дж. Морганом "семирічним минулим", стала важливим кроком на цьому шляху, заклавши в той же час основу для створення Антанти. При цьому, за словами дослідника англійської зовнішньої політики Жигаліної О.І., "...найбільшого зиску його підписання принесло Англії: вона домоглася хоча й завуальованого, але офіційного визнання Росією свого виняткового контролю над Афганістаном". Після підписання даної угоди англо-російська проблема, як і раніше, була важливою темою

багаточисельних дискусій і політичних дебатів, проте "...на початку ХХ ст. антиросійську тенденцію, що містилася в зовнішньополітичних концепціях представників англо-індійської адміністрації та окремих видатних британських дипломатів і політиків, в умовах загрози британським інтересам, що насувалися з боку Німеччини, неминуче було відсунуто на другий план у зовнішній політиці Англії".

Вважаючи Росію "справжнім агресором" Першої світової війни (як він казав колегам та друзям), Дж. Морлі не зумів, проте, визначити справжніх розмірів агресії Німеччини, коли навесні 1913 р. їздив до Берліна з візитом і, певно, обговорював там проблему морських озброєнь.

Незважаючи на вимушене (через німецьку загрозу) поліпшення двосторонніх відносин Великої Британії і Росії, в обох державах не вгамовувалися занепокоєння і взаємні підозри. Справа полягала не лише в давніх протиріччях, що яскраво виявлялися на Балканах і Сході. Британських політиків "...хвилювала тенденція царизму ухилитися від сутички з Центральними державами. Англія услід за Францією вважала за можливе прийняти виклик німецького блоку. Царський уряд, зі свого боку, підозрював, що Англія не здатна на активну дієву підтримку в разі війни". Подальший розвиток подій виявив, що російські сумніви, щонайменше, були недалеко від правди.

Ще в липні 1914 р. британський уряд розділився на дві протидіючі сили: антивоєнна, до якої і приєднався Дж. Морлі, і провоєнна (пізніше Дж. Морлі наполегливо називатиме цей розкол фатальним). Рішуче розгортання військових дій перших днів серпня 1914 р. - захват Люксембурга, оголошення Німеччиною війни Франції і зволікання Великої Британії, за яке вона трохи не втратила довіру союзників, - коливання британських міністрів, загадкова позиція одного з найвпливовіших лідерів ліберальної партії і тодішнього міністра фінансів Девіда Ллойда Джорджа (1863-1945), яку ніхто не міг зрозуміти, створювали безвихідь, котра змусила Дж. Морлі, як він сам писав у "Споминах", відійти від політики: "Воістину, очевидним було те, що ліберальна партія була розбита вщент і не змогла б виграти вибори, що наближалися, головним чином завдяки самому Ллойд Джорджу. Він знаходився напередодні найбільшої помилки в своєму житті... Нехай він і останні роблять те, що робитимуть... Я не був зобов'язаний своїм рішенням жодній особливій розмові, жодній телеграмі, офіційному повідомленню... Воно було результатом цілого ряду обставин і глибоких роздумів". Якщо політичний діяч Дж. Морлі був не завжди удачливий, то політичний мислитель усякчас правив своє, поринаючи у роздуми над долею ліберальної партії.

На те, що відхід Дж. Морлі від політики напередодні Першої світової війни був обумовлений його принципами та поглядами, вказували пізніше у своїх

спогадах багато визначних сучасників, наприклад, Д. Ллойд Джордж. В радянській історіографії дослідники поставилися до пацифістської позиції Дж. Морлі з недовірям. А.В. Ігнат'єв писав, що "...лідер противників втручання Англії у війну в уряді Асквіта Джон Морлей сам пояснював свою позицію страхом надмірного посилення Росії в разі перемоги"¹⁷ і висміював "миролюбність" Дж. Морлі, а К.Б. Виноградов суворо розкритикував Дж. Морлі, назвавши його найбільш авторитетним міністром-пацифістом, але "марнославним і нерішучим" любителем "фарисейських" фраз. "В його довгій політичній діяльності було багато хитань і відступів... Морлі... звичайно, нічого не зробив, щоб змінити зловісний розвиток подій або хоч би розібратися в тому, що відбувається. Так само мляво і боязко поводився він і гарячими літніми днями 1914 року". Дж. Морлі дійсно не вдалося очолити противників війни, але він, оцінивши тодішню обстановку, просто не збирався цього робити. Ще в ранній роботі "Про компроміс" він позначив свою життєво-філософську позицію щодо навколишнього світу: "Ми повинні розрізняти можливість і необхідність. Лише певні кроки завчасно можливі у даний відрізок часу; але всі ці потенційні завчасності зовсім не мають бути неминуче реалізовані. Чи допускає хтось думку, що людство дістало нагоди з усіх здібностей до винаходу й удосконалення, що будь-коли з'являлися у світі?.. Певна річ, це справжнє божевілля філософського самовдоволення - вважати, що ми дійшли до певного моменту на нашій життєвій дорозі найкоротшим і найлегшим із усіх імовірних шляхів; вважати, що ми не витратили нічого даремно, нічого не втратили, нічого дорогою не знищили жорстоко". Перекоаний в тому, що в політиці потрібно обирати найменше лихо, і в тому, що можливості діяти завжди обмежені, Дж. Морлі не узявся за запобігання війни або навіть просто відродження ліберальної партії, і пацифістське "угруповання Морлі" у ті складні часи так і не стало чимось більшим, ніж невелике коло опозиційних сил.

Вже в понеділок 3 серпня 1914 р. Дж. Морлі склав листа до прем'єр-міністра Герберта Генрі Асквіта (1852-1928) з офіційним проханням відставки. У цьому листі Дж. Морлі послався на нерозв'язні протиріччя з колегами з приводу бачення подальшої політики. "Якщо ми вийдемо з нейтралітету, боюся, протягом двох-трьох днів можуть виникнути доконечні питання, які зробили б мою присутність утомливою перешкодою", - зробив висновок він. Наступного ранку після того, як Дж. Морлі попросив відставки, йому доставили терміновий лист від Г.Асквіта з позначкою "Таємно", зміст якого повністю зводився до відчайдушного заклику: "Мій любий Морлі... Я від щирого серця благаю вас подумати двічі і тричі, і стільки, скільки й

арифметик не зможе злічити, перш ніж ви зробите крок, який підірве уряд і лишить мене в скрутному положенні і майже наодинці". У відповідь, як згадував Дж. Морлі пізніше, він, перервавши свій сніданок, склав листа з найввічливішими перепрошеннями, жалем і компліментами на адресу Г.Асквіта, але із твердою відмовою: "...як можу я благопристойно або корисно посідати в кабінеті день за днем, обговорюючи військові і дипломатичні деталі політики, яку я вважаю помилкою?". У такий спосіб завершилося перебування Дж. Морлі на посаді лорда-голови Таємної ради, яке тривало з 7 листопада 1910 до 5 серпня 1914 р. Після Дж. Морлі одним з провідних членів кабінету став Уільям Лайгон, сьомий граф Бошам (1872-1938), який раніше обіймав цю посаду.

У своїй роботі "Початок війни" Г.Асквіт також вдався до спогадів про відхід Дж. Морлі. "Двоє моїх колег визнали за краще подати у відставку, і мої найнаполегливіші заклики не змогли змінити їх рішення. Одним з них був лорд Морлі, "старійшина" кабінету, єдине, що досі пов'язує нас із героїчним століттям "людей, що боролися з богами". Він із самого початку мого політичного життя був моїм наставником... Я можу правдиво сказати, що з часом... я все більш і більш прив'язувався до нього узами глибокої любові та вдячності. Я відчував, як і всі його колеги, що його розставання з нашими радниками залишить пролом, який ніхто більше заповнити не зможе", - із жалем писав Г.Асквіт про втрату одного з найбільш авторитетних членів уряду. Як і Дж. Морлі в "Меморандумі", він привів повністю текст листа Дж. Морлі від 3 серпня 1914 р. з проханням про відставку, аргументуючи це тим, що цей лист є важливим фактом щодо початку Першої світової війни для Великої Британії.

Незважаючи на те, що підпис Дж. Морлі, поряд із підписами Чарльза Філіпса Тревельяна (1870-1958) і Джона Еліота Бернса (1858-1943), стоїть на документі, в якому Велика Британія оголосила війну Німеччині, він був категорично проти умов, що пропонував до обговорення міністр закордонних справ віконт Едвард Грей Фаллодон (1862-1933) і які потім були викладені в угоді 5 вересня 1914 р.: "Російський, англійський і французький уряди взаємно зобов'язалися не укладати сепаратного миру протягом даної війни. Три уряди погоджуються в тому, що, коли настане час для обговорення умов миру, жоден з союзників не ставитиме мирних умов без попередньої угоди з кожним з інших союзників".

У похилому віці Дж. Морлі з боєм сприйняв зміни, що відбувалися в світовій політиці і британському суспільстві у другій половині 1910-х рр., і намагався максимально дистанціюватися від них. Дж. Морган згадував: "Багато зауважень лорда Морлі, якими він ділився зі своїми колегами,

були відбиттям його думок з приводу політики, яка передувала війні і, як він стверджував би, спровокувала її. Це була тема, яку він приймав дуже близько до серця. М-р Ллойд Джордж одного дня сказав мені в Парижі, в травні 1919, що, коли б він не зустрічався з лордом Морлі (що було нечасто), той завжди починав... з умови: "Жодних бесід про останні п'ять років, будь ласка!"

Переконання Дж. Морлі в необхідності мирної і ненасильницької дії на суспільство і політику піддалися справжньому випробуванню в роки Першої світової війни. Дж. Морлі відмовився від участі в політичному житті в 1914 р. так само, як він зробив це під час кризи Ліберальної партії 1898 р., тому навряд чи варто перебільшувати роль антиросійських переконань серед причин, з яких Дж. Морлі пішов з політики в другий, і останній, раз. Невирішене питання про правомірність використання сили в настільки складних історичних обставинах і зміни в моральних пріоритетах, що прийшли з війною, затьмарювали хід міркувань в останніх працях цього ліберального політичного мислителя. Складно судити про необхідність пацифізму (навіть як загальнолюдської цінності), коли на міжнародній арені з'являється сильний агресор, який загрожує добробуту безлічі інших країн. Ця проблема так і залишилася болісною для Дж. Морлі, оскільки в історії вона вічна, а отже, і нерозв'язна. Але для людини, якою був Дж. Морлі, - що відкидає насильницький шлях і щиро, роками вірить у здатність політики мирно вирішити будь-яке питання, - Перша світова війна повинна була стати великою життєвою зневірою. Дж. Морлі в своїх діях був дійсно обмеженим і обставинами, і відведеним на рішення та їхню реалізацію часом. Думка цього політичного діяча щодо історично негативної ролі Росії була загальнонаправленою, він не зумів розпізнати казуальної корисності від союзу західних держав з Росією саме у Першій світовій війні; у передвоєнні роки він не зумів побачити справжньої загрози з боку країн Троїстого союзу. Відставка Дж. Морлі, авторитетного та шанованого діяча вікторіанської та едвардіанської епох, виявилася демонстрацією принципової позиції та була сприйнята його сучасниками як протест не тільки проти Першої світової війни, але й мілітаризму в цілому.

M. Skrypnychenko

THE J. MORLEY'S RESIGNATION DURING THE GOVERNMENT CRISIS OF 1914

In the article the famous British statesman John Morley's resignation and retirement from a public service are studied. The author concentrates on doing the examination of such certain aspects of the theme as the foreign-policy ground in

the days of August 1914, the crisis within the Liberal party of Great Britain at the rise of the First World War, and J. Morley's solid pacifist position well thought-out philosophically. In the course of this investigation the author came to the conclusion that J. Morley's resignation turned out to be a heartfelt protest against the First World War militarism.

Key words: John Morley, politics, Liberalism, the Liberal party of Great Britain, resignation, crisis, the First World War

Скрипниченко М.С.

ОТСТАВКА ДЖ. МОРЛИ ВО ВРЕМЯ ПРАВИТЕЛЬСТВЕННОГО КРИЗИСА 1914 Р.

В данной статье исследуется отставка и уход из политической деятельности известного британского политика Джона Морли. Автор освещает внешнеполитические обстоятельства событий августа 1914 г., предвоенный кризис Либеральной партии Великобритании и философски продуманную пацифистскую позицию Дж. Морли. В ходе исследования автор установила, что отставка Дж. Морли была искренним протестом против милитаризма Первой мировой войны.

Ключевые слова: Джон Морли, политика, либерализм, Либеральная партия Великобритании, отставка, кризис, Первая мировая война

Джерела та література:

1. Addison C. *Four and a half years: a personal diary from June 1914 to January 1919.* - London, 1934. - P. 35.
2. Morley J. *Recollections.* - Vol. 1. - Toronto, 1917. - P. 7-8.
3. Mackintosh A. *From Gladstone to Lloyd George: Parliament in peace and war.* - London, 1921. - P. 255.
4. Masterman C. *Preface // Dodds E. Is liberalism dead? A re-statement and an appeal.* - London, 1920. - P. 9.
5. Morley J. *Memorandum on resignation.* - London, 1928. - P. 6.
6. Morley J. *The life of Richard Cobden.* - Vol. 1. - London, 1908. - P. 111.
7. Morley J. *Burke.* - London, New-York, 1924. - P. 177.
8. Morley J. *The life of Richard Cobden.* - Vol. 1. - London, 1908. - P. 111-112.
9. Morgan J. *John, Viscount Morley: An appreciation and some reminiscences.* - Boston, New York, 1924. - P. 12-13.
10. Жигалина О.И. *Великобритания на Среднем Востоке (XIX - начало XX в.): Анализ внешнеполитических концепций.* - М., 1990. - С. 146.
11. Там же. - С. 147.
12. Morgan J. *Op. cit.* - P. 42.
13. Игнатъев А.В. *Русско-английские отношения накануне Первой мировой войны (1908-1914).* - М., 1962. - С. 175
14. Там же.
15. Morley J. *Memorandum on resignation.* - London, 1928. - P. 20-21.

16. Lloyd George D. *War Memoirs*. - Vol. 1. - London, 1938. - P. 444.
17. Игнатъев А.В. Указ. соч. - С. 227.
18. Виноградов К.Б. Дэвид Ллойд Джордж. - М., 1970. - С. 168.
19. Morley J. *On compromise*. - London, 1923. - P. 63-64.
20. Виноградов К.Б. Указ. соч. - С. 167.
21. From J. Morley to H.H. Asquith. Aug. 3, 1914 // Morley J. *Memorandum on resignation*. - London, 1928. - P. 22.
22. From H.H. Asquith to J. Morley. 3 Aug. 1914, *Midnight* // Morley J. *Memorandum on resignation*. - London, 1928. - P. 29-30.
23. From J. Morley to H.H. Asquith. Aug. 4, 1914 // Morley J. *Memorandum on resignation*. - London, 1928. - P. 31.
24. Asquith H. *The genesis of the war*. - London, New-York, Toronto, Melbourne, 1923. - P. 218-219.
25. Лондон, 23 августа/5 сентября 1914 г. // Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. - М., 1952. - С. 425.
26. Morgan J. *Op. cit.* - P. 42.

Усатенко І.А.

УДК 94(100):323.32:929 Валлерстайн "15/19"

КЛАСОУТВОРЕННЯ У КАПІТАЛІСТИЧНІЙ СВІТОЕКОНОМІЦІ У ПОГЛЯДАХ І. ВАЛЛЕРСТАЙНА.

У статті відображено погляди американського соціолога та історика І.Валлерстайна (р.н. 1930) на процеси утворення соціальних класів у капіталістичній світоekonomіці. Характеризуючи головні характерні риси розвитку пролетаріату та буржуазії, він користувався методом світосистемного аналізу.

Ключові слова: І.Валлерстайн, класогенез, капіталістична світоekonomіка, світосистемний аналіз.

Проблема суспільного розшарування у різний час привертала увагу істориків, політекономістів, філософів та громадських діячів. Серед численних теорій класогенезу виділяється оригінальна точка зору відомого американського соціолога та світосистематика Іммануеля Моріса Валлерстайна.

І.Валлерстайн народився 28 вересня 1930 р. в Нью-Йорку. Навчався у Колумбійському університеті, де здобув ступінь доктора філософії у 1959 р. Працював у провідних університетах Сполучених Штатів Америки, де займався спочатку соціологією та африканістикою. У різний час І.Валлерстайн брав участь або очолював міжнародні наукові організації, на зразок Міжнародної соціологічної асоціації чи організованого ним же